

Úr és szolga a történettudomány egységében – Társadalomtörténeti tanulmányok.
In Memoriam Vári András (1953–2011)
Lords and Servants in History's Unity: Studies on Social History.
Szerkesztette / Edited by: Gyulai Éva. ME BTK TTI, Miskolc, 2014. pp. 125–133.

Agrárgazdaság és cselédügy Moson vármegyében a 19. század első felében

HORVÁTH Gergely Krisztián

Moson county's agricultural economy and the situation of servants in the early 19th century

Peasant farming was fundamentally shaped by factors such as the legal status of copyhold, natural resources and the size of market outlets. In Moson county, the life of the peasantry showed a more favourable picture than the rest of the country even before Maria Theresia's Urbarium of 1767. Before the Urbarium, the size of plots in this county typically exceeded the central average. Copyholders held whole plots sometimes consisting of over 100 jugera (1 juger or hold in Hungarian = 5/8 acre). Due to the practice of Anerbenrecht (individual inheritance), the land supply for copyholders continued to be stable. Arable land remained a priority from the end of the eighteenth century to the mid-nineteenth, constituting over 50% of all utilised agricultural land throughout this period. Since most peasants held lands consisting of 1.5-2 plots, sometimes even more, servants played an important role in cultivating these. In comparison with the rest of Hungary, the rate of servants and farmhands in proportion to serfs was 68% in the 1828 census. This means that hired labour performed by servants constituted an integral part of peasant economy. The second part of the study presents the status, legal rights and duties of servants employed by the peasantry, based on a fortuitously surviving source from 1843.

*

Vári András az *Urak és gazdászok* reformkori fejezeteire vonatkozó kutatás során szembesült azzal a problémával, hogy a Magyar Gazdasági Egyesületnek alig maradt fenn saját iratanyaga. Az egyesület életére vonatkozóan így jórészt Károlyi György és Széchenyi István iratai, valamint az 1841 és 1848 között megjelenő *Magyar Gazda* cikkei voltak legfontosabb forrásai. Emiatt nagy örömmre szolgált, hogy amikor András az egyesület kutatásának nehézségeit 2003 körül egy kávészünetben az OSZK büféjében vázolta, megoszthattam vele azt a Moson vármegye levéltárában fellelt 1843-ból származó forrást, amiben a MGE a cselédügy országos helyzetére vonatkozó körkérdése és az arra adott megyei válasz található.¹ Jóllehet Vári András tudott az MGE körkérdéséről, korábban levéltári állományokban nem találta meg ennek forrásait. A konferencia felhívás címén túl ez a személyes történet inspirálta írásomat. Moson megye agrártársadalmának sajátosságai után alapvetően ezen forrás alapján szeretném bemutatni az itteni cselédügy sajátosságait.

*

¹ Vö.: VÁRI 2009: 79.

A cselédügy két irányba mutat: az uradalmak és a falvak világába, de írásomban csak ez utóbbival foglalkozom. Az úrbéres háztartásokban foglalkoztatott cselédek helyzete – ha általánosságban közelítünk a problémához – nem érthető meg az adott uradalom/falu úrbéres népességének jogi helyzete, a megyében kialakult jobbágypolitika, a gazdálkodás agrotechnikai, néprajzi jellemzőinek, a természeti adottságoknak és a gazdaság termékeinek, a piaci részvétel ismerete nélkül. A megye agrártörténetével foglalkozó kutatók elsőként azzal szembesülnek – amit mérvadó kútfők is kiemelnek –, hogy itt a jobbágytelek átlagos nagysága még a jobbágyfelszabadításkor is meghaladta az egy egészet, ami példátlan jelenség Magyarország agrárviszonyai között. 1848-ban Moson vármegyében 4433 úrbéres telek szabadult fel, melyekre 3473 jobbágy jutott. Közülük több mint egy egész telekkel bírt 1188 gazda; egy főre átlag $1\frac{1}{2}$ telek jutott.²

Az ország térképére pillantva feltűnik, hogy a Dunántúl ezen szegletében a környező megyékhez képest jóval ritkább a településhálózat, a községek határának mérete ugyanakkor többszöröse a belsőbb területeken jellemzőnek. A jelenség hátterében az áll, hogy a török 1529. és 1532. évi Bécs elleni hadjáratai, majd a tizenöt éves háború idején több település teljesen elnéptelenedett. A 16–17. századi pusztasodás mint a hódoltság időszakának strukturális öröksége a későbbiekben is meghatározta a megye településszerkezetét: az elpusztult községek határát vagy a szomszédos települések olvasztották be a magukéba, vagy pedig – a magyaróvári uradalom területén – mint az uradalom által bérbe adott, kiterjedt legelők jól hasznosultak a marhakereskedelemben.³

Ebből azonban még nem következnek a telekátlag sajátosságai. Nagy Lajos a mosoni specifikumokat – s főként a szabad költözésű jobbágyok igen magas számát – azzal magyarázza, hogy a középkortól kontinuus népességet feltételez, míg Sándor Pál a pusztatelkekre történő 18. századi telepítéseket vélelmez.⁴ Az igazság a két álláspont között van: a Szigetköz kontinuus magyar népességét nem számítva, a horvátok a 16. században, a németek a 17. század első felében telepedtek meg a megyében,⁵ az utóbbiak osztrák–német szokásjogot tükröző törzsöröklési rendszere pedig sikerrel konzerválta a kezdeti idők telekstruktúráját, de legalábbis nagyon lelassította annak felbomlását. Mint arra Sándor Pál már a hatvanas években rámutatott, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés előtt Moson megyében egy egésztelkes jobbágy földje meghaladhatta a 100 holdat.⁶ A magyaróvári uradalomhoz tartozó Féltoronyban például 1700-ban 144 hold szántó és 36 hold legelő tett ki egy egésztelket. E nagyvonalú felosztás ugyan már 1715-re 67,5 hold szántóra csökkent, de még így is több mint háromszorosa volt a későbbi hivatalos értéknek.⁷ Zurányból Gyurikovits György 1819-ben azt jelentette, hogy „egy fél telkes jobbágy 120 pozso-

² FÉNYES 1847: II. 12; GALGÓCZY 1855: 79.; újabban lásd: OROSZ 1972: 59–60.

³ DOMINKOVITS 2001: 301., 310–313.; TOBLER 2003/b: 364–365.

⁴ SÁNDOR 1968: 538.; NAGY L. 1970: 157. Nagy Lajos álláspontjával egyezően vall még Dávid Zoltán is, aki a mosoni sajátosságok mögött „töröktől nem háborgatott, zárt uradalmi keretek között élő” népességet feltételez (DÁVID 1968: 113.).

⁵ CZOERNIG 1857: II. 194.

⁶ SÁNDOR 1968: 535.

⁷ BRETTL 1991: 100–103.

nyi mérős szántót (60 hold) birtokol”.⁸

Moson vármegyében az előbbi esetekben nem egyszerűen több telek volt egy-egy jobbágy kezén, hanem történetileg más mérték szerint alakult ki a jobbágytelek mérete. Az úrbérrendezéskor mindössze annyi történt, hogy a helyi sajátosságokat hozzáigazították a központilag előírt kategóriákhoz, megalkotva így az egy-, két-, három- és négytelkes jobbágy fogalmát. 1768-ban, a földek osztályba sorolásakor Mosonban a telkek régi holdértékét változatlanul hagyták, de névleges értéküket felemelték, „mégpedig olyan mértékben, hogy az új névleges érték a régi abszolút értéket fejezze ki”.⁹ Ez a sajátosság azonban nem általánosítható a megye egész területére, leginkább a magyaróvári uradalomnak a mosoni síkságon és a Hanság északi szélén elterülő, nagyhatárú településeire igaz. Ott viszont még a 19. század hatvanas éveiben is élt ez a hozzá társított gazdakategóriák.¹⁰ Más vármegyékkel összevetve, az átlagos telekhányadot illetően is feltűnő a vármegye helyzete. Az úrbérrendezés idején a Dunántúlon a megyénkénti telekátlag 0,43–0,7 körül alakult, ezzel szemben Moson vármegyében 0,95 volt. A 49 településből csak 12-ben volt a telekátlag féltelék alatt. A vármegye nagyhatárú településein, 17 községben ugyanakkor a telkek átlaga egy egész felett volt (pl. Mosonban 1,63; Szolnokon 1,8; Hegyeshalomban 1,87; Miklósfalun 2,14; Zurányban 1,45; Lébényben 1,55; Szentjánoson 1,14). A jobbágyok 38,07 százaléka, 1566 személy bírt egy teleknél nagyobb birtokkal, „az ő kezükön volt a megye úrbéres földterületének 57,74%-a”.¹¹

A paraszti gazdálkodásról megtudható, legkorábbi számszerű adatok a II. József-féle kataszteri felmérés anyagában maradtak fenn. A forráscsoport igen töredékes, de a Magyar Országos Levéltárban őrzött, s Dávid Zoltán által publikált anyag alapján Moson megyéből 11 településre van ismeretünk a művelt területek megoszlásáról.¹² Ezen töredékes adatok megerősíteni látszanak a későbbi leírások, statisztikai adatgyűjtések nyújtotta összképet. A szántóművelés már a 18. század végén is kiemelkedő jelentőséggel bírt, sőt a felmérés fennmaradt anyagának fényében országosan a „legtöbb szántó Mosonban található”, Győr és Sopron megyékkel együtt elérve a korszakra ekkor Nyugat-Európában jellemző 40 százalékos átlagos arányt.¹³ A jobb természeti adottságú településeken azonban részesedése mindenütt 50 százalék feletti, ahol nem, ott a szőlőtermesztés volt jelentős (Gálós). Az is látszik ugyanakkor, hogy a két Hanság menti településen, Pomogyon és Vallán a rétgazdaság dominált.

A 18. század végétől a 19. század közepe felé haladva a mezőgazdaságilag hasznos földterületen belül a szántók mindvégig kiemelt helyet foglaltak el, arányuk szinte mindig 50 százalék feletti. A rétek területe ugyanakkor mind abszolút értékben, mind arányát tekintve több mint kétszeresére nőtt. Mindebből – óvatosan – a lecsapolásokkal előállt és utóbb rétként hasznosított területek kiterjedésének változására is következtethetünk. Paradox módon a megye paraszti birtokain az intenzi-

⁸ GRAILICH 2004 [1818]: 63.

⁹ SÁNDOR 1968: 535.

¹⁰ HECKE 1861: 29–30.

¹¹ NAGY L. 1970: 160. Kirívó eset Moson és Szolnok, ahol 13–13 jobbágynek volt 4¾ telke, ami 95 hold szántót és kb. 85 hold rétet jelentett. HECKE 1861: 29–30.

¹² DÁVID 1968

¹³ DÁVID 1968: 108., 113.

vebb művelés egyik legfőbb akadályát a községhatárok mérete képezte, amely a megyében átlagosan 4 ezer kataszteri hold volt. Ez az érték azonban elfedi a szigetközi vizek közé szorított falvak és a megye középső részén található települések közötti hatalmas különbséget. Az utóbbiak óriási, 6–15 ezer holdas határral bírtak, ami – ha eltekintünk a tagosítatlanságtól vagy a nyomáskényszertől – önmagában is a belterjes gazdálkodás egyik akadálya volt.¹⁴

Egy-egy jobbágy birtoka gyakran kettő, de akár három-négy telek méretét is kitevette, ami már meghaladta a hatékonyan megművelhető birtoknagyságot. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az 1767 után egységesített robotteher egy egésztelek után heti egy nap igás, illetve két nap gyalogrobotot írt elő. Ebből az is következik, hogy a többletelkes gazdáknak szinte folyamatosan robotolniuk kellett volna. Kizárt dolog, hogy ezt a terhet pusztán a családtagok, nagyobb felnőtt fiúgyermekek munkaerejének bevonásával letudhatták, még a magyaróvári uradalomban Wittmann idején bevezetett 50 százalékos robotkedvezmény mellett sem.¹⁵ Ilyen körülmények között megkerülhetetlen szerep hárult a cselédekre a paraszti gazdaságok működőképességének fenntartásában. Az 1828-as összeírásnak a szolgákra és szolgálókra vonatkozó kategóriái hozzásegíthetnek a Moson megyei paraszti gazdaság ezen sajátosságainak megértéséhez.

Hozzávetőleg 25 kataszteri hold körül húzódik az a határ, amely felett a parasztcsalád munkaereje már nem volt elegendő a gazdaság fenntartásához, így idegen munkaerő igénybevételére szorult.¹⁶ Az 1828-as összeírás minden hibája ellenére azért becses forrás, mert akkor a szolgaszemélyzetbe csak az összeírásba bevont népesség által felfogadott szolgákat értették bele, tehát akik a családfő háztartásában dolgoztak, a nemesi fennhatóság alatt állókra az nem terjedt ki. Az ebbe az irányba folytatott kutatás várakozásaimat messze felülmúló eredményeket hozott. Tagányi Károlynak az 1828-as adóösszeírás végeredményét közlő összeállítása alapján a szolgáknak és szolgálóknak a jobbágyokhoz viszonyított aránya az alábbi megesztintű rangsort eredményezte:

Moson megyében és a főként szintén németek lakta Szepes megyében a paraszti háztartások hozzávetőleg kétharmadára jutott valamilyen cselédstátusú személyt. A harmadik helyen szereplő Győr megyéhez képest Moson előnye majdnem 30 százalékpont. És ebben az adatsorban az örökségből kiszorult testvérek, az örökös testvér háztartásában maradt, a szolgákéval egyező munkát végző öreglegények, illetve férjhez nem ment lánytestvérek még nincsenek is benne. Mindebből az osztrák történeti demográfiai irodalomból jól ismert házközösség (Hausgemeinschaft) jellegű háztartásszerkezet meglétére következtethetünk, ahol a gazda és családtagjai mellett a szolgák és szolgálók is integráns részét alkották a gazdaságnak és a háztartásnak.¹⁷

¹⁴ HECKE 1861: 31.

¹⁵ Vö.: Mosonban például a 4% telek után 104 nap igás vagy 208 gyalogrobot járt (SZIRÁNYI 2010: 126).

¹⁶ GUNST 1987: 17–18.

¹⁷ A kérdés óriási irodalmából csak néhány tételt emelnék ki: MITTERAUER 1986; BROWN–CERMAN 1997.

A szolgák és szolgálók aránya a jobbágyokéhoz képest 1828-ban

	Megye	szolgák	szolgálók	együtt
		aránya		
1.	Moson	30,80%	37,02%	67,82%
2.	Szepes	32,44%	33,09%	65,54%
3.	Győr	30,66%	7,93%	38,59%
4.	Csongrád	32,57%	5,85%	38,42%
5.	XVI szepességi város (mivel jobbágy nincsen, ezért a polgárokhoz képest)	11,63%	23,71%	35,34%
6.	Szabolcs	19,29%	7,21%	26,50%
7.	Pozsony	16,42%	9,93%	26,36%
8.	Nyitra	17,12%	8,06%	25,18%
9.	Torontál	19,89%	5,05%	24,94%
10.	Bars	18,21%	6,34%	24,56%
[...]				
23.	Országos átlag	7,94%	3,93%	11,88%
[...]				
55.	Körös	0,95%	0,2%	1,16%
56.	Baranya	0,45%	0,15%	0,60%
57.	Magyar tengerpart	0,06%	0,24%	0,31%

Forrás: TAGÁNYI 1896

Az analógia ugyanakkor mégsem ennyire egyértelmű, mert egy olyan „német modell” meglétét feltételeznék, mely elsősorban a vármegye nagy határú, németek lakta településeire lehetne igaz. Ezzel szemben a legteljesebb tarkaságot találjuk. A háttérben nem fedezhető fel semmi olyan sajátosság, amely valamiféle magyarázatként szolgálna: sem a birtokos személye, sem a jellegzetes művelési ág (szántó, rét, szőlő), sem a határ kiterjedése és minősége, sem a település nemzetisége vagy felekezete nem mutat összefüggést a szolgaszemélyzet arányával. A cselédstátusú népesség jobbágyokhoz mért részesedése 20 százaléktól (Horvátjárfalu) 156 százalékgig (Felsőillmic) terjed. A három módos, egymással szomszédos heidebodeni falu, Szolnok, Szentjános és Szentpéter értékei is teljesen elütnek egymástól: 1828-ban Szolnokon 33, Szentpéteren 64, Szentjánoson 131 százalékot tett ki a szolganépesség aránya a jobbágyokhoz képest. De csak ha azt a néhány, egy egész feletti telekátlagú helységet vesszük, melyeket Nagy Lajos példaként felhozott (Szolnok és Szentjános is ilyenek), akkor a jobbágyokhoz viszonyítva Hegyeshalomban 97, Lébényben 138, Miklósfalun 56, Mosonban 147, Zurányban 63 százalékos cselédarányt találunk.¹⁸ Az igen magas átlagos arány mögött ennyire markánsan kiütöző településszintű eltérések ismét csak mikrotörténeti módszerekkel lennének feltárhatóak, megmagyarázhatóak.

¹⁸ MmL IV/A 505a/11–63.

A cselédek helyzetéről összességében keveset tudunk. A gazda háztartásában élő segédmunkaerő egyszerre volt fizetett bérmunkás és családtag. A gazda köteles volt cselédjéről megfelelő módon gondoskodni, a cselédnek pedig kötelessége volt a feladatokat végrehajtani. Valójában mindkét felet korlátozta ez a szituáció: a gazda a cseléd(ek) segítségével nélkül nem tudta volna gazdaságát működtetni, míg a cselédet kiszolgáltatott helyzete miatt érthették jogtalanságok, megaláztatások. Fontos volt tehát a *status quo* fenntartása, amit 1813-ig – amíg a helytartótanács rendeletben meg nem tiltotta¹⁹ – a megye részéről előírt bérmaximum is erősített. Az irigységet, elégedetlenséget elkerülendő, a cselédek juttatásai egy bizonyos szint fölé nem emelkedhettek, igaz, ennek a jobbágyok teherbíró képessége is határt szabott. A gazdák háztartásában élő szolgák, szolgálók státusának néhány további sajátosságát a fentebb beharangozott forrás segítségével rekonstruálhatjuk. A Magyar Gazdasági Egyesület 1843-ban kelt körkérdésére adott megyei jelentés kitér a cselédlét minden lényeges elemére.²⁰

A cselédügy hatályos rendelkezései Moson vármegyében az 1777-es évre mentek vissza. Az akkor elfogadott szabályozás a megye településeit a bennük folyó „terheesebb vagy csekélyebb munkák tekintetbe vételével” két osztályba sorolta. Feltűnő, hogy nem a munkákat rangsorolták, hanem a településeket a bennük jellemzően folyó munkák szerint. Egy településen belül így azonos cselédbér járt mindenkinek, amivel vélhetően az esetlegesen eltérő juttatások miatti elégedetlenségnek kívántak elébe menni. Az első osztályba sorolt településeken az ellátás (élelem) mellett az öregbéres vagy majoros éves bére 30 forint volt, a második béresnek és a kocsisnak 25, a harmadik béresnek 18, a szolgálónak pedig 12 forint járt. A második osztályban a majoros 25, a kocsis és a második béres 20, a harmadik béres 15, a szolgáló pedig 10 forint bért kapott az ellátáson kívül évente. Az ekként életbe lépett rendszer betartására szigorúan ügyeltek, megtiltva, hogy a cselédek ezen felül bármit is követeljenek, miként azt is, hogy a gazdák egyéb kedvezményeket vagy több bért nyújtsanak. Tilos volt továbbá a gazdát a lekötött idő előtt elhagyni – itt Mátyás király 1486. évi (6.) dekrétumának XXXIV. törvénycikke volt az irányadó –, miként a cselédekkel kegyetlenkedni is. A szolga felmondási ideje az 1552. évi XI. törvénycikk alapján egy hónap volt, a (nem részletezett) „nehezebben szerezhető” szolgálónál pedig három hónap. A felmondási idő felrúgását a gazda szabadon szankcionálhatta: „önkénytes büntetéssel megfenyítetni [...] rendeltettek”.

Az 1791-ben elfogadott további megyei végzések alapján a közönséges szolgálati év ideje a szolgálónál január 1-jével, a szolgálóknál április 24-ével (Szent György napja) kezdődött, amit testi fenyítés terhe mellett be kellett tartaniuk. Ki kellett tölteniük szolgálati idejüket, annak lejárta előtt néhány nappal sem volt szabad őket elbocsátani, „az illy alkalmakkor történi szokott Kihágások elmellőzése tekintetéből”. Ezen időpontok és a vállalt kötelezettségek betartása ugyanakkor a gazdára is vonatkozott: amely gazda a már felfogadott szolgát nem fogadta be, az az okozott káron felül a meghatározott éves bér egynegyedét is köteles volt megfizetni. A gazda

¹⁹ A helytartótanács 8130/1813 (1813.03.29.) sz. rendelete, vö. MmL IV/A 502a/63 273/1817 (1817.02.25.).

²⁰ A vármegye a jelentést a Magyar Gazdasági Egyesület felkérésére állította össze 1843-ban, melynek célja egy új, országos cselédrendszer kidolgozása volt. MmL IV/A 502b 2699/1843 (1843.10.03.).

elbocsáthatta szolgáját, ha az olyan, 14 napnál hosszabb betegségbe esett, ami nem volt összefüggésben az általa végzett nehezebb munkákkal (ez utóbbi esetben ugyanis a gazda köteles szolgáját nemcsak magánál tartani, de ellátásán túl a bérét is fizetni). Ha beteg szolgáját nem bocsátotta el, akkor viszont csak élelemmel kellett ellátnia. A betegségen túl akkor volt a szolga elbocsátható, ha menet közben bizonyíthatóan kiderült, hogy a felfogadott munkára nem alkalmas, ha gazdáját bizonyítottan szidalmazta, ha részegeskedett vagy más kicsapongásokban vett részt, és a figyelmeztetések ellenére nem mutatott javulást. A kisebb kihágások szankcionálására a gazda jogosult volt, a nagyobbakat ellenben az illetékes törvényszék (úri-szék) előtt kellett tárgyalni.

A szolga is megválhatott gazdájától a szolgálati idő lejárta előtt, amennyiben megházasodott (ilyenkor azonban maga helyett valaki mást kellett állítania), ha a gazda kegyetlenkedései elviselhetetlenné váltak, ha törvény- és erkölcsellenes dolgokra kívánták kényszeríteni, ha a megállapított bért, illetőleg az előírt élelmet nem kapta meg. Továbbá, ha „katonáskodni tartozó Külföldiek Törvényhatóságai által visszahivattnának”, amiből arra következtethetünk, hogy általános lehetett a külföldi származású, szolgasorsú, -státusú fiatal férfinépeség itteni munkavállalása.

Esetleges károkozás esetén – ha a kár hanyagságból keletkezett – a szolgának meg kellett azt téríteni, ha pedig kiderült a szándékosság, úgy a büntetőjogi következményeket is viselte (a dohányzást vagy bármiféle tűzveszélyes tevékenységet szigorúan tiltották). Ha a szolga továbbállt, úgy a magaviseletéről szóló bizonyítványt a gazda ingyen volt köteles neki kiállítani. Ugyanakkor szigorúan tiltották, hogy más gazdák ígéretekkel vagy ajándékokkal eredeti helyéről elcsábítsák. Az osztrák határ menti megyében a bérkövetelések különös jelentőségre tettek szert, a helyi jobbágygazdák által kínált, előírások szerinti bér ugyanis nem mindig volt versenyképes az ausztriai juttatásokkal. A szolga gazdája nevében csak annak írásos felhatalmazása után járhatott el. 1838-ig akár több saját szarvasmarhát is tarthattott, télen a gazda takarmányán, nyáron pedig a közlegelőn, e szokást azonban ekkor általánosan megtiltották a vármegyében.²¹

A formális rendelkezéseket azonban az élet számtalanszor felülírta, a szolgák bérkövetelései nem egyszer a vármegye közgyűlését is megjárták. Leggyakrabban a napszám feletti étkezés, vagy egyéb természetbeni juttatás, továbbá az ausztriai munkavállalás miatti munkaerőhiány állt a panaszok hátterében.

Források

MmL = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárának
Mosonmagyaróvári Részlege
IV/A 502a = Moson vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei
IV/A 502b = Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai
IV/A 505a/11–63 = 1828-as összeírás

²¹ MmL IV/A 502b 2699/1843 (1843.10.03.).

Hivatkozott irodalom

BRETTL 1991

BRETTL, Herbert: *Vom feudalistischen zum kapitalistischen Agrarsystem. Am Beispiel der Entwicklung der Kolonistendörfer in Raume Halbtunn.* Diplomarbeit. ÖNB–Universität Wien

BROWN–CERMAN 1997

BROWN, O. James–CERMAN, Markus: Forschungen zur Sozial-geschichte der Familie in der österreichisch-ungarischen Monarchie. In: EDER, X. Franz–FELDBAUER, Peter–LANDSTEINER, Erich (Hg.): *Wiener Wege zur Sozialgeschichte. Themen – Perspektiven – Vermittlungen. Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag.* Böhlau, Wien–Köln–Weimar. 119–143. (*Kulturstudien Bibliothek der Kultur-geschichte* 30.)

CZOERNIG 1857

CZOERNIG, Karl von: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. Mit einer ethnographischen Karte in vier Blättern, II.* Kaiserl. Koenigl. Direction der Administrativen Statistik, Wien

DÁVID 1968

DÁVID Zoltán: Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról, 1786–1789. In *Történeti statisztikai évkönyv 1965–1966.* KSH Könyvtár–Művelődési Minisztérium Levéltári Osztály, Budapest. 99–141.

DOMINKOVITS 2001

DOMINKOVITS Péter: Moson vármegye birtokos társadalma a 16. század végén. *Arrabona* 39. 299–328.

FÉNYES 1847

FÉNYES Elek: *Magyarország leírása I–II.* Beimel, Pest

GALGÓCZY 1855

GALGÓCZY Károly: *Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticaja.* Szerzői kiadás, Pest

GRAILICH 2004 [1818]

GRAILICH, Andreas: *Moson vármegye leírása.* Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, Győr

GUNST 1987

GUNST Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 1.)

HECKE 1861

HECKE, W. [Wenzel]: *Die Landwirtschaft der Umgebung von Ungarisch-Altenburg und die landwirtschaftliche Lehranstalt da-selbst.* Wilhelm Braumüller, Wien

MITTERAUER 1986

MITTERAUER, Michael: Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum. In: EHMER, Josef–MITTERAUER, Michael (Hrsg.): *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften.* Böhlau, Wien–Köln–Graz. 185–323.

NAGY 1970

NAGY Lajos: Moson megye. In: FELHŐ Ibolya (szerk.): *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában, I. Dunántúl*. Akadémiai, Budapest. 156–173.

OROSZ 1972

OROSZ István: A differenciálódás és kisajátítás. In: SZABÓ István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Akadémiai, Budapest. 9–145.

SÁNDOR 1968

SÁNDOR Pál: A parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálata Moson megyében, I–II. *Statisztikai Szemle* 46/4–5. 415–430 (4.); 531–543 (5.)

SZIRÁNYI 2010

SZIRÁNYI Péter: Moson mezőváros mint jobbágyközség 1700 és 1850 között. In: THULLNER István–TUBA László (főszerk.): *Moson évszázadai. Tanulmányok és kismonográfia Moson település és Moson vármegye múltjából a kezdetektől 1946-ig*. Mosonmagyaróvár Város Önkormányzata–Mosoni Polgári Kör, Mosonmagyaróvár. 118–135.

TAGÁNYI 1896

TAGÁNYI Károly: Az 1828-iki országos összeírás végleges eredményei. 1. Vármegyék és kerületek. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* III/3. 110–117.

TOBLER 2003

TOBLER, Felix: Ein Bericht über den Stand der Herrschaft Ungarisch Altenburg aus dem Jahre 1746. In: *Bibliothekar und Forscher. Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Norbert Frank zum 60. Geburtstag*. Eisenstadt. 359–375. (*Burgenländische Forschungen Sonderband XXV.*)

VÁRI 2009

VÁRI András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Argumentum, Budapest